

Háy Gyula az 1950-es kötet *Sirálya és Ványa bácsija* után 1955-ben jelentkezett *Három nővér*-jével.⁸¹ Trócsányi hangjátéka után a dráma eredetiből való átültetése nem tűnhetett indokolatlannak. Nem akar gyökeresen mást adni, az ő fordítása is szólásos-népies, az ilyen elemek Kosztolányinál is nagyobb előfordulási arányával. A hozzá való tudatos kapcsolódásról szó szerinti egyezések, átvételek egész sora tanúskodik („ünnepségbe csöppentem”, 28, „elfektetült előttem a világ”, 69, „fülig ül az adósságban”, 79, „eljár a szám”, 70, „összeszűri a levét”, 75). Átveszi Kosztolányi gyengéd hangmegütésű megszólításait („Fáradt vagy, kedves szegény kislánykám”, 62), él a Kosztolányi-hasznáلتa figyelemkoncentráló mutatószavakkal („Erre, erre” – hívja nála is a dajka a vén szolgát stb.), megkísérli az egyénítést (Kuligin nyelve ünnepélyes, Irina köszöntésekor, Masát hitvesének nevezve).

A két utód-fordítás nem érte el Kosztolányi szintjét. Kosztolányi túllép elődjén, Czumikovon: halványabb másolata mögül igazibb Csehov-művet idéz föl és testesít meg a magáéval. Nem véletlenül: a szláváságról évtizedek óta gyűlő tapasztalatait is segítségül veszi s Aranyt is példaként látja.⁸²

Olasz Sándor

BETHLEN KATÁTÓL AZ ISZONYIG

I. Németh László és Bethlen Kata

I/1. Az önéletíró Bethlen Kata

A XVIII. században élt erdélyi grófnőt, Bethlen Katát századunk számára Németh László fedezte föl. A fölfedező, rácsodálkozva az ismeretlenség homályából előkerült személyre, jelenségre, többnyire eltúlozza a fölfedezett értékeit. Bátran állíthatjuk: Németh László nem követte el ezt a gyakori hibát. Bethlen Kata-értékelése lényegében kiállta az idő és az újabb tudományos vizsgálat próbáját. Sükösd Mihály például tanulmányában¹ – bár végig „amatőr írástudóról” beszél – igen előkelő helyet szán a grófnőnek a magyar próza fejlődésében. Az önvizsgáló, önelemző epika úttörőjét látja benne. A magyar irodalom története 2. kötete szintén az értéket megillető módon emlékezik meg Bethlen Katáról. Németh – régi irodalmunk tudós kutatóit megelőzve – világította meg literatúránk egyik elfeledett alakjának érdemeit.

A legújabb irodalomtörténeti szintézis nem véletlenül tárgyalja Bethlen Kata munkásságát „a barokk rendiség válságának és újrakeresésének” periódusán belül „a korszerű főúri és nemesi törekvéseket” felsorakoztató fejezetben. Napjainkban már általánosan elfogadott stílus kategória a barokk, Németh László viszont ritkán használta ezt a stílusmegnevezést. (Ezt persze az is magyarázza, hogy mások – például Szekfű Gyula – kiséjajították a barokk megnevezést, s Németh kerülni akarja a terminusok egyezését.) A kutatás bebizonyította, hogy nagyon sok XVII–XVIII. századi jelenséget csak a barokkon belül helyezhetünk el. Az ekkor született emlékiratok is a barokk próza egyik rendkívül erős ága, az „elbeszélő stílus” által is jellemezhető vonulat felől közelíthetjük meg. „E

⁸¹ *Három nővér*. Színmű négy felvonásban. Bp. 1955.

⁸² 1982 tavaszán ismertem meg Moszkvában – dolgozatom nyomdába adása után – azt a két nyomtatott szövegváltozatot, melyekből Czumikow Die drei Schwestern-jét meríthette. (*Три сестры*, „Русская мысль”, Москва, 1901, № 2. 124–178., АНТОНЬ ЧЕХОВЪ. *Три сестры*. Спб. (1902.) Изд. А. Ф. Маркса.) Czumikow eltéréseit a mai Csehov-szövegtől a *második* tartalmazza teljes számban, ezt használta tehát fordítása forrásául. Itt van Andrej szövegének – a 78. lapon németül és magyarul idézett többlete („Старья двья никогда не любили и не любятъ своихъ невбестокъ – это правило.” 79.); innen vette Czumikow, illetve Kosztolányi, hűen, pontosan, Csebutikin monológiájának rövidebb változatát (8.), (A 78. lap idézete ennek a végleges változatból adódó folytatását tartalmazza.)

¹ SÜKÖSD Mihály *Bethlen Kata. In, Küzdelem az epikával*. Bp. 1972. 35–75.

változatban – mint Bán Imre írja – oly tarkaság van, hogy egyes megnyilvánulásai közös nevezőre alig hozhatók. A XVII–XVIII. századi erdélyi emlékirat Kemény Jánostól Bethlen Katáig kétségkívül a magyar barokk próza része, de egyaránt távol áll a seicento modortól vagy az érzelmes retorikától.” Bethlen Katával kapcsolatban Bán Imre „az önmarcangoló lélekvizsgálatot és a bibliás pátoszt”, „a szándékosan dísztelen stílust”, meg „a mélyen átértzett egyéni mondanivalót” emeli ki.²

Németh László irodalomtörténeti periodizációja szerint a felvilágosodás kora 1711-től 1795-ig tart. A magyar felvilágosodás gyökereit Németh Erdélyben Bethlen Kata körében keresi.³ Hogy mennyire távol áll Bethlen Kata a felvilágosodás északkeleti, racionalizmusától, azt pietizmusa bizonyítja legjobban. Az állandó büntudat, aszkézis, a világ determináltságában való hit, az üdvözülés utáni vágy mindenféle „ésszerűségnek” ellentmond. Arra Sükösd Mihály is rámutatott, hogy az önéletírásban a tételes pietizmusnak viszonylag kevés megnyilvánulási formája van meg. A Biblia állandó tanulmányozása, az érzelmeknek, „a szív érzelmeinek” ápolása viszont par excellence pietista jelenség, mely a szubjektum addig ismeretlen területeinek tanulmányozása előtt nyit kaput. A felvilágosodásra viszont (a koraira is) a Horatiustól eredő jelszó, a „Merj gondolkodni” a jellemző. Bethlen Kata az élet, a világ nagyon sok dolgát nem meri végiggondolni. Kevés olyan alkotót ismerünk a magyar irodalomban, aki ennyire hisz a kálvinista predesztinációban. A felvilágosult gondolkodók által hirdett tolerancia pedig végképp hiányzik Bethlen Katától. „... gyermekésgemtől fogva irtóztam a pápista vallástól...” – írja egy helyen,⁴ s akkor van igazán elemében, ha a pápista csodatételeket „csúfolhatja”. Erkölcös élet a vallás – a protestáns vallás – nélkül számára elképzelhetetlen. A földi boldogság helyett az égire függeszti szemét. Betegségéről írja: „... én a fájdalomnak éppen semmi erejét nem érztem; sőt gyönyörködve kimondhatatlan nagy örömmel szemléltem, mely gyönyörűség dolog a léleknek a testnek sátorából kiköltözni”. „Egyszóval soha én lelkemet megvidámító gyönyörűsegebb állapotban nem voltam.”⁵ Helyesen állapítja meg Sükösd: amikor Bethlen Kata a maga és a hozzá legközelebb álló emberek halálát emlegeti, kívánja, akkor az életre gondol, az életet érti rajta. „A földi jelenvalónál tisztább és teljesebb életet, ahol nincs dóghalál, hidegrázás, idegen vallás és gyűlölködő rokonság.”⁶

Nem nevezhető Bethlen Kata a felvilágosodás előfutárának az osztályjelleg, a többi osztályhoz való viszonyulás szempontjából sem. Amit a parasztokról mond, az a legkonzervatívabb felfogást tükrözi: „... a parasztember olyan mint a sebes árvíz, amely valamerre mégyen, rontást csinál, úgy ez is nem tudja a mértékeket és a határt semmiben, s amit cselekszik magának is urának is romlására való”.⁷ A felvilágosodás kelet-európai specifikumai közül egyet viszont mégis kiemelhetünk: a nemzeti függetlenség és önállóság eszméjét. A hódító katolikus Habsburgok és a protestáns Erdély szembenállásában a vallásnak határozott társadalmi funkciója van.

Nem célunk az önéletírás részletes ismertetése, a továbbiakban azokat a motívumokat emeljük ki, melyeket Németh László fontosnak tartott és saját műveibe átszívárogtatott. A XVIII. századi emlékiratok jellemzőjeként szokás emlegetni, hogy a korábbi, a történészek számára forrásértékű memoárokat fölváltják az egyén legszemélyesebb gondjait kitevő művek. Bethlen Miklós emlékiratai még egy – nem is akármilyen – történelmi periódusnak lett hű tükre. Bethlen Kata munkájából a történelem kiszorul, csupán jelzésszerűen van jelen. Pedig az emberekkel a történelem akkor sem bánt kesztyűs kézzel. Az „elborító özönvízre” – a maga módján – persze Bethlen grófnő is reagált. Szigetet teremtett. De ez már a Németh László-i életmű és az önéletírás közötti kapcsolat egyik összetevőjére világít rá.

² BÀN Imre, *A magyar barokk próza változatai*. In: *Eszmék és stílusok*. Bp. 1976. 199.

³ Németh Lászlónak a magyar irodalom periodizációjára vonatkozó elveit hódmezővásárhelyi tanárkodása hűen tükrözi. Részletesen szól erről GREZSA Ferenc, *Németh László és a magyar irodalomtörténet tanítása* c. cikkében (ItK 1975. 675–80.).

⁴ *Bethlen Kata önéletírása*. Bp. 1963. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta SÜKÖSD Mihály. 46. (A továbbiakban: *Önéletírás*.)

⁵ *Önéletírás*, 143–44.

⁶ SÜKÖSD Mihály, *i. m.* 60.

⁷ *Önéletírás*, 167.

A nevezetes esszé Móricz lapjában, a Kelet Népében jelent meg először.⁸ Egy évvel a tanulmány megírása előtt, 1939-ben Németh László Szilágyi Sándor *Vértanúk a magyar történelemből* című művének olvasásakor figyel föl a „protestáns Antigonéra”. S mindjárt megdöbbenő hasonlóságot érez Bethlen Kata és az ő nyolc évvel korábbi regénye, a *Gyász* Kurátor Zsófia között. „Már hallom is az én Kurátor Zsófia hangját, amint magukra, s házasságukra az átkot mondja. Pedig nem szíve ellen való a férfi.”⁹ A memoár nagy témáját az író a „hibás házasságban” látja. Az első férj, Haller László igazán nem rossz ember: még védi is Katát a más hitre téríteni akaró rokonság elől. „... az én uram lévén igen vidám, rendes tréfájú, magát kedveltető ember, minden atyafiai szerették...”¹⁰ – mondja az önéletíró. Mégis azért fohászkodik „az igaz istenhez”, hogy egy esztendő múlva válassa el őket egymástól. És Isten meghallgatja az ő könyörgését, Haller László fiatalon meghal. A második házasság (az öreg gróf Teleki Józseffel) már viszonylag nyugalmasabb. Egy évekig tartó pereskedés azonban továbbra is pokollá teszi az életét. (A Haller-rokonok ki akarják venni a református anya kezéből a két gyermek, Pál és Borbála nevelését.) Aztán Bethlen Katában a bűntudat is fölébred a „hibás házasság” miatt. „Ez az állapot az, melyben nyúl az Isten kemény kezekkel az embernek belső részeihez.”¹¹ Németh László a szavakban, kifejezésekben is azonosságra bukkan, s rögtön megjegyzi: „hányszor hallottam ezeket a belső részeket nehéz parasztasszonyoktól emlegetni”.¹² (Érdekesként említi meg: az 1931-ben írt *Gyász* című regényben Horváthné így beszél: „Mintha az egész belső részem ki akarna szakadni.”¹³) Németh László arra is fölfigyel, hogy nálunk a „Tamási Áron és Szophoklész fenségéhez” egyaránt közel álló régi magyar arisztokrácia „úri hagyománya” a kisenemességen keresztül átszivárgott a jobbágyságba és „parasztetiketté” merevedett. (Az 1932-es Bethlen Miklós-tanulmányban állapítja meg ezt az író.) Németh görögös korszakától kezdve ennek a felismerésnek a szépirodalmi művekben is megtalálhatjuk a nyomát. Ezért már a korai novellákban nem egy Németh-hősnő görög tragikaként és arisztokrata nagyasszonyként áll eléink. Pedig falusi parasztasszonyokról van szó valójában.

A múltnak a mába való átszivárgásánál is jobban izgatja Németh Lászlót a jellem, „a magát gyöttrő szenvedély”. Joggal teszi föl a kérdést Sükösd Mihály: szent vagy szörnyeteg? Ez a makacs, hajlíthatatlan természet törvényszerűen falakba ütközik. Kilóg a többi ember közül. „... a tartásra, az isteni elhivatottság glóriája alatt a külvilágnak ilyen egyszerre gögös és alázatos távöltartására nem sok példát ismerünk” – írja Sükösd.¹⁴ Németh László maga is hangsúlyozza, hogy a „nagy lelkekben többnyire van is valami szörnyetegszerű”.¹⁵ Bethlen Kata anyaként is ijesztő: egyik fiának a halála például valóságos megkönnyebbülés számára. Pedig szereti, imádja, szépségéről, okosságáról verseket ír. Mégis köszönetet mond istennek, mert megakadályozta, hogy a kedves fiú az anyáéval ellenkező vallásban nevelkedjen. („Szeretetem mindenkor istenhez való felfohászkodással volt, hogy az én Istenem vége el énelőlem, minekelőtte a jó és gonosz között választást tudna tenni, s ne engedje, hogy e világgal megmocsokolja lelkét.”) Fontos motívumhoz, érintkezési ponthoz jutottunk itt el, Németh nagy regényében, az *Iszonyban* majdnem szó szerint megismétlődik az imént idézett mondat. Miként az is elgondolkodtató, hogy a „magát gyöttrő szenvedély” az életrajz tanúsága szerint – ahogy Németh László mondja – „egy kis körben új életet képező erővé s egy tágabban – a nyájas Genfi-tó erdélyi

⁸ NÉMETH László, *Bethlen Kata*, Kelet Népe, 1940. 6. sz. 1–6., 7. sz. 4–5., 8. sz. 7–9. (A két utóbbi *Sziget Erdélyben* címmel. A tanulmány a következő kötetekben is olvasható: *Kissebbségben*. 2. köt. Bp. 1942. 285–316; *Az én katedrám*. Bp. 1969. 136–68. (A továbbiakban: *Sziget Erdélyben*.)

⁹ *Sziget Erdélyben*, 138. (A továbbiakban a tanulmánynak *Az én katedrám*-beli kiadására hivatkozunk.)

¹⁰ *Önéletírás*, 52.

¹¹ Idézi NÉMETH László, *Sziget Erdélyben*, 150.

¹² *Sziget Erdélyben*, 151.

¹³ NÉMETH László, *Gyász*. Bp. 1969. 694.

¹⁴ SÜKÖSD Mihály, *i. m.* 54.

¹⁵ *Sziget Erdélyben*, 146.

partjain – társas kellemséggé” alakul át.¹⁶ Bethlen Kata – szerény műveltsége ellenére – a kor nagy tudású férfijaival kerül kapcsolatba. Egyházat szervez, ugyanakkor nagyon evilági tevékenységet folytat: könyveket ad ki, könyvtárat gyűjt, gyógyít, templomot, iskolát, kollégiumot gondoz, vízimalmot, üveghutát létesít. Vagyis „az érzelmi dogmatizmus után a gyakorlattá nemesült közösségi morálra” talált rá Bethlen Kata.¹⁷ Németh László kiemeli ezt a mozzanatot és a Bethlen Kata életében is bekövetkező váltást, változást – mint majd látjuk – ezután íródo regényeiben vezérmotívummá teszi. Bethlen Kata – írja Németh László – „korlátai közül azzal a szerénységgel és öntudattal intézkedik, amivel csak olyanok, akik tudják, hogy lelkük a műveltségük”.¹⁸ Ezt a jellemzést, a harmóniát kereső embernek ezt az emlékezetes „arcképvázlatát” Kárász Nellitől Égető Eszteren át Kertész Ágnesig számtalan Németh-műben látjuk viszont. Égető Eszter családszervező és összetartó, életvédő szívósságában, Kertész Ágnesnek a „sánta emberiség” gondjait föl vállaló nagy elhatározásában Bethlen Kata organizátori tevékenységével láttunk rokonságot. Az igazi hasonlóság azonban – véleményünk szerint – a XVIII. századi erdélyi grófnő és Kárász Nelli között van.

Németh László Bethlen Kata kisvilágában a maga dédelgetett elképzeléseinek gyakorlati megvalósulására ismer. (Nem véletlenül emeli ki az önéletírás utolsó részeit, melyek a sok szenvedés után magára találó, megbékélő, a másokért végzett munka bővületében élő Bethlen Katát állítják elének.) Németh Lászlónak a harmincas években kialakult gyönyörű, de utópisztikus színezetű elképzelései a minőségre, a reformok megvalósítására törő kis közösségekről (kert, sziget, telep stb.) ismertek. Nem csoda, hogy ez a harmincas évekből Németh László olyannyira jellemző sziget-elmélet a Bethlen Kata-tanulmányban is megjelenik. (Igaz, a szigetre húzódás itt kényszer, s nem önkéntes tett.) Bethlen Katából is afféle példaembert csinál az író, példaembert, aki egy nyugodtnak, kiegyensúlyozottnak éppen nem mondható társadalomnak hátat fordítva bontakoztatja ki személyiségének rejtett aranytartályait. Mindez egybeesik Németh Lászlónak a „minőség forradalmáról” vallott nézeteivel. Ma már tudjuk, hogy az egyik legnagyobb igényű útkeresés, kiútkeresés volt az abban az időben.

II. „Író és modelljei”

Az alcímet egy 1956-ban írt Németh László-tanulmányból kölcsönöztük.¹⁹ Az író itt hangsúlyozza ugyan a modell fontosságát (a regényíró nem dolgozhat modell nélkül), ugyanakkor annak másodrendű szerepére is figyelmeztet. Az „egyen alak- és alkattana” helyett a „társadalom hisztológiája” érdekl, az életből inkább szituációkat vesz át, mint jellemeket. (A *Gyász* Kurátor Zsófiya például – fejtegeti az író – a modellre nem nagyon hasonlít, de az, ami a hősnő és az őt körülvevő világ viszonyát jellemzi, pontosan ugyanaz.) Egy másik tanulmány, a *Regényírás közben*²⁰ – a realista regényíró ars poeticáját megfogalmazva – hangoztatja, hogy az alkotó nem „élethűen, boncolhatóan *másolja* át az életből az embereket, hanem . . . olyan emberi lelkeket *csinál*, akik valóságukkal szinte betolakodnak az emberek közé”. Dolgozatunkban azt is be kívánjuk mutatni, hogy mit használhatott föl Németh Bethlen Kata életéből, művéből, az átvett elemeket újjal gazdagítva miként „*csinálta*” meg a magyar irodalom egyik legragyogóbb regényfiguráját. *Az önéletírás és az Iszony között egyirányú oksági viszonyt természetesen nem tételezhetünk föl* Kárász Nellinek nagyon sok olyan tulajdonsága is van, amelyek Bethlen Kata jelleméből hiányzanak. De az, ahogy Kárász Nelli magánléte egy „hibás házasság” szorításában kibontakozik, kétségtelenül a memoárra emlékeztet.

Németh László több helyen is leírta, de legvilágosabban *Korrektúra után* (1955) című írásában mondta ki, hogy műveiben „a feladat nem a világ, hanem egy tudat kialakítása volt mindig”. A Németh-regények olvasójának így „a főhős lelkéből kell kinéznie a világra”.²¹ A főhősnek tehát igen

¹⁶ *Sziget Erdélyben*, 168.

¹⁷ SÜKÖSD Mihály, *i. m.* 65.

¹⁸ *Sziget Erdélyben*, 166.

¹⁹ NÉMETH László, *Író és modelljei*. In, *Megmentett gondolatok*. Bp. 1975. 316–27.

²⁰ NÉMETH László, *Regényírás közben*. In, *Megmentett gondolatok*. Bp. 1975. 298.

²¹ NÉMETH László, *Korrektúra után*. In, *Megmentett gondolatok*. Bp. 1975. 308–309.

nagy jelentősége van ezekben a regényekben. Talán ezért sem érdektelen Bethlen Kata önéletírásában az egyik legnagyobb magyar regény hősnőjének – ha nem is modelljét, de – egyik lehetséges előképét vizsgálunk. Ám az *Iszony* előtörténetéhez a *Gyász* és a befejezetlen *Bethlen Kata* című dráma is hozzátartozik.

III.1. Egy görögös Bethlen Kata – A Gyász

Németh László Szophoklész-tanulmányában párhuzamba állítja a nagy görög drámaíró *Élektirását* és a maga *Gyász* című regényét. Az író ún. görögös korszaka mély nyomokat hagyott az 1930–31-ben írt regényen. A *Negyven év* (1965) című tájékoztatóból az is kiderül, hogy Németh már a 30-as évek elején elkészült az *Irgalomnak* egy torzóban maradt őseivel, s a mű orvostanhallgatónője a *Gyász* elektrai figurájával szemben az antigonei alkat. Azt mondhatnánk: Németh László – vallomása szerint – Szophoklész hatásától nem mentesen teremtette meg ugyan nőalakjait, az életművön azonban – a nagyjából évszámokkal is körülhatárolható korszakokon túl – egy általánosabb „görög hatás” vonul végig. Az *Iszonyt* például a Kelet Népe még „Egy falusi Artemis története”-ként hirdette – a szűz istennő és Kárász Nelli hasonlóságát kiemelve. A trilógiának tervezett Bethlen Kata-dráma is – a *Szerettem az igazságot* (Bp. 1971.) bevezetőjét (A drámák elé idézve – „egy erdélyi Antigoné” akart lenni. Élektirát és Antigonét Németh László „a kötelesség hősnőiként” fogja föl. Bethlen Kata önéletírását olvasva azonnal Kurátor Zsófi jut ugyan az eszébe, de amikor Németh a frissen megismert memoárt szépíróként kamatoztatja, az elektrai figura mellé állítandó antigonei jellem megformálására törekszik. (A *Gyász* az elektrai, az *Irgalom* felé mutató Bethlen Kata-dráma és az *Iszony* az antigonei.)

A *Gyász* még nem ismeri azt a helyzetet, melyben a szenvedés, az askézis értelmet nyer, s az egyén a ráaggatott terhek hatására – mint súly alatt a pálma – új, nagy emberi minőséget teremt. Igaza van Kovács Kálmánnak, amikor a *Gyászban* „az ember teljes önredukciójáig ívelő folyamatot” konstataálja.²² Nyomasztó és egyre döbbenetesebb állomásai vannak ennek a folyamatnak, a felvett szerep lassan végleg és tökéletesen eluralkodik a személyiségen. Amiben Zsófi önmaga megőrzésének egyetlen lehetőségét látja, idővel éppen az válik személyiség- és értékromboló erővé. Mitologikus ez a regény és a mítoszt itt a modern lélektan támogatja. A regény egyetlen hatalmas arckép: egy „élő szobor”, egy mitikus figura létrejöttének története. Ám a Kurátor Zsófi „lelkébe bevarrott” olvasó nagyon is reális világra „néz ki”. A mű erényeire elsőként rámutató Gaál Gábor írja: (Németh László) „lélektani elemzése a lét gyökerei felé gyűrűzik, s a mai magyar falu fojtottsága, kibírhatatlansága imbolyog föl”.²³

A szoborra merevedést föltartóztatlan folyamatként ábrázolja a regény. Itt valóban mintha egy görög tragédia atmoszféráját éreznénk. De úgy tetszik, még a predesztinációban vakon hívő Bethlen Kata sorsa sem alakul ennyire eleve meghatározottan. Németh László az önéletírásban lényegében fordított folyamatot figyelhetett meg. Az önéletíró a bezárkózás, a torzulás helyett végül éppen a kibontakozás, az egyéniség görceinek oldódása jellemzi. Joggal tehetjük föl a kérdést: miben látott Németh László – valószínűleg számára is meglepő módon – rokonságot az önéletírás és az attól függetlenül, évekkel korábban született regény között? Mert van rokonság – vitathatatlanul. (Különbség is persze: Kurátor Zsófi istentagadása nem fér össze Bethlen Kata vallásosságával. „Az Isten megmutatta, mit szán nekem. Ha ugyan van Isten, mert én abban se hiszek. Hiszen ha van is, jobb lenne, hogyha nem volna” – mondja Zsófi.²⁴

A *Negyven évben* írja a *Gyász*ról Németh László: „A regény helyes címe . . . inkább »Büszkeség« lehetne; az dermesztette bele a falu szemétől ellenőrzött parasztasszonyt, aki méltó akart a csapáshoz maradni, a vágyakozó élet egy-egy mocnása után, mind vadabb elzárkózásba, míg csak élő szobor nem lett belőle.”²⁵ A dac, a büszkeség Bethlen Katára is jellemző. Katából a vallás. Zsófiból a gyásza iránti ragaszkodás váltja ki a környezetüket riasztó kevelységet. (Például: „Nincs a világnak az a férfija,

²² KOVÁCS Kálmán, *Németh László: Gyász. In, Esmék és irodalom*. Bp. 1976. 288.

²³ GAÁL Gábor, *Németh László és Kurátor Zsófi. In, Legyünk kortársak*. Bp. 1973. 163.

²⁴ NÉMETH László, *Negyven év – Horváthné meghal – Gyász*. Bp. 1969. 701.

²⁵ *Negyven év*, 14.

akinek én még a csizmáját kegyessem.”²⁶) Amikor a falu hírbe hozza Zsófit a csendőrőrmesterrel, az özvegy harciasan vágja oda a „piszkosságú Pordánnénak”: „... egy koporsó négy deszkája közt sem lehet tisztességesebb valaki, mint én”.²⁷ Az önéletírásban is ilyen mondatokra bukkanunk: „... nekem sokkal keservesebben esett Telcki Ádám úrtól való lelkemig behatóló méltatlan mocskoltatásom, mint külső javaimban való megkárosíttatásom, tudván én is azt, hogy a jó hírnév jobb a drágaköveknél is”.²⁸

A szuverenitását védő ember kifelé lépten-nyomon az átlagember számára érthetetlen keménységet mutat. Amikor Zsófi beteg kisfia átmenetileg jobban érzi magát, az anya reménykedni sem mer: „ő nem várhat könyörületet az Istentől. S ettől a gondolattól úgy megkeményedett a lelke, hogy abban már valami gyönyörűség is volt”.²⁹ A fiú temetésekor sem sír: „valahogy megkeményedett ennyi ember láttán”. Ugyanakkor „a kétségbeesés szállta meg irtózatos ürességéért, hogy itt áll egyetlen gyermeke koporsójánál, ez volt az ő életének az értelme, sikítania kellene, összesni, s neki nincs egy gondolata sem”.³⁰ Természetes, hogy arról, aki ilyen keményen viseli el gyermeke halálát, a rossz, az érzéketlen anya hírét költik. S itt ismét az önéletírásra utalhatunk. A maga módján Bethlen Kata is ragaszkodik gyermekeihez, hosszú éveig pereskedik az első házasságból származó gyermekekre igényt tartó Haller-rokonsággal. Fiairól (Sámuelről, Zsigmondról) csak szuperlatívuszokban szól. Haláluk mégis valami megkönnyebbülést vált ki a fanatikus anyában: isten nem engedte, hogy a gyermek más vallásban a világgal bemocskolódva nevelkedjen föl. A kérdést – szent vagy szörnyeteg? – teljes joggal tehetjük föl.

Ahogy a tisztességét bizonyító Zsófi az őrmestert csúfolja, az megint Bethlen Kata ótestamentumi átkait juttatja eszünkbe. („Szegény őrmester megsántult, a válla leesett, az álla megdagadt, a szemei kilógtak az üregükből. Zsófi borzalmas bosszút állt rajta azért a pillanattért, amelyben a kerítésre könyökölt, és egy kicsit megolvastotta szíve körül a vért.”³¹) Kurátor Zsófit a falu egyre szorítóbb gyűrűként veszi körül és még a jó szándékkal közeledők is – akarva-akaratlanul – feltartóztat-hatatlaná teszik a személyiség torzulását. „Micsoda az élet? – enyésző füst és pára.” – mottóként írta ezt Bethlen Kata műve elejére. Az önéletírásnak az özvegyesség hosszú éveit leíró harmadik része, mely terjedelemben is nagyobb az első kettőnél, mintha kissé ellentmondana a sztoikus-predesztinációs mottóknak. A Bethlen Katát tartalmazó élettel megajándékozott özvegyesség periódusát Kurátor Zsófi életében hiába keressük. Az egymást metsző vonalak itt ismét távolodnak egymástól.

III/2. A Bethlen Kata-dráma

A torzóban maradt Bethlen Kata-trilógia 1939-ben írt első részét sem Németh László, sem a kritika nem sorolta a jelentős művek közé. (Jellemző, hogy a mű először az életműsorozatban jelent meg.³²) Pedig a *Bethlen Kata*, ha nem is közelíti meg a nagy Németh László-dramák értékeit, figyelemre méltó alkotás. Vannak az írónak dramaturgiaiilag jobban megoldott drámái, de a Németh László-i gondolat- és eszmerendszer ugyanolyan tisztán, múlt és jelen között analógiát teremtve bontakozik ki a Bethlen Katában, mint a korai történelmi drámák bármelyikében.

Sajnos, Németh a trilógia két további darabját nem írta meg. Amire a valamivel későbbi Bethlen Kata-tanulmány „kihegyeződik” (a sziget-szemlélet egyik szép múltbeli példájának kiemelése), az első részben nem játszik központi szerepet. Az 1939-es Cseresnyésben viszont épp ez az írói szándék valósult meg. Következik abból is, hogy a mű az önéletírásból igen kicsi szeletre támaszkodik. Az első felvonás az (egyelőre) sikertelen rábeszéléseket, a második az erőszakos összeesküvést, a harmadik a

²⁶ Gyász, 575.

²⁷ Gyász, 582.

²⁸ Önéletírás, 95.

²⁹ Gyász, 662.

³⁰ Gyász, 193.

³¹ Gyász, 597.

³² NÉMETH László, *Bethlen Kata*. In, *Szerettem az igazságot*. I. Bp. 1971. 619–70. (A továbbiakban: *Bethlen Kata*.)

házasságban vergődő fiatalasszonyt állítja elének. A rövid – egy jelenetnyi – negyedik felvonás pedig az ifjú férj halálával végződik. Arra vonatkozóan semmit nem ismerünk, hogy Németh László miként akarta fölépíteni a másik két részt.

Az önéletírás és a dráma közötti összefüggés olyannyira nyilvánvaló, hogy nem ritkán a *memoárból szó szerint átvett mondatokkal* találkozunk. Ahogy például Kata az első felvonásban mostohafivérét, Haller Lászlót jellemzi („vidám, rendes tréfájú, magakedveltető ember”), az az önéletírásban ugyanígy hangzik. Bethlen Kata harmadik felvonásbeli átká: („Én pedig arra kérem az ő Irgalmasságát, hogy esztendő ilyenkorra legyünk elválva egymástól: végyen el az Isten vagy engemet, vagy kegyelmedet . . .”) szintén olvasható az emlékiratban. A példákat sorolhatnánk.

Ami a konfliktust illeti, ez a dráma hagyományosnak mondható.³³ A konfliktus két oldalát már az első jelenet érzékelteti. Bethlen Katát és Kölesérinét mint „két világnézetet” mutatja be az író. A kifejlést a Katát házasságba kényszerítő akciója idézi elő. Bethlen Kata minden porcikája tiltakozik a „sírbotlaltal való házasság” ellen. A második felvonás végéig, amikor egy kolduló barát puccszerűen összeesketi a fiatalokat, a hősnő mindent megtesz a házasság megakadályozására. Feszültség, valódi drámai szituáció alakul így ki. Ennek tartalma az esküvő után némileg módosul: Kata és az őt más vallásra téríteni akarók pörévé fejlődik. A negyedik felvonás ebből a szempontból semmi újat nem hoz, állókép csupán: Kata átkának beteljesedése. A felvonások között szigorú ok-okozati viszony figyelhető meg.

Tudjuk, a *Gyász* Kurátor Zsófiájából „éloszobor” lett. S vajon nem ugyanezt a – hősnő szándékának is megfelelő – tendenciát emeli-e ki a dráma, amikor például Bethlen Kata anyjának, Borbárának a következőket mondja: „Azt tudhatja, asszonyom anyám . . . hogy én az életem, mint a szép márványkövet: egyben akartam az Istennek kiszabni, s hogy én ebben a felemás házasságban csak tört oszlop tudok lenni, akinek csiszolt színin is áttetszik tökéletlensége és boldogtalansága . . .”³⁴ A jóindulatú, feleségét megérteni próbáló Haller László szájából hangzik el aztán az a két mondat, mely már az *Iszony* irányába mutat: „A szűzi ellenállás, melynek kell egy »nem« sáncul a maga »igenje« ellen, efféle ósdi gyűlölségekbe ássa be magát. Vallást mond, ahol a kevélység vacog a boldog megadástól.”³⁵ Mintha a Kárász Nelli nevű rejtvényt megfejteni akaró Takaró Sanyit hallanók. A megfejtés persze nem pontos, sőt, durva félremagyarázás. Ugyanakkor, amennyiben a védekező ösztön megnyilvánulásaira hívja föl a figyelmet, mégis van benne valami igazság. Bethlen Kata anyja is úgy véli, hogy lányának „kemény fiatalsága” „a vallásban akar dölyfösködni”. (Később Borbára is elborzad „művétől”, érzi, nem lett volna szabad lányát ebbe a házasságba kényszeríteni.)

A dráma hősnője az önéletírótól örökölte „kemény természetét”. A sok hasonlóság mellett azonban különbséget is fölfedezhetünk. Hogy a kálvinista predesztinációban vakon hívő Bethlen Katából a drámában lázadó, hajlíthatatlanul makacs, szabad akarathoz ragaszkodó ember lesz, az már az írói átformálás következménye. Az önéletíró – bármi történik is vele – mindenben isten által reáírt megpróbáltatást lát, s újabb és újabb alkalmat keres, hogy bizonyítson. A drámában az anya így oktatja lányát: „Ahhoz a világhoz kell szabnunk magunk, amelybe Isten eltökélt szándéka behelyezett.”³⁶ Kata azonban e felfogásnak az ellenkezőjét vallja. Még azt se tűri, hogy Kölesériné a „náj módira” tanítsa. Az önéletíróval még a „felemás házasság keserű gyümölcsét” is isten kóstitatja. A drámában – az anya által is erőltetett – házasság Bethlen Kata szerint is isten törvénye ellen való. (Elhangzik pedig mindez Borbára és Kata első felvonásbeli nagy összecsapásában.)

Az emlékiratból megismert képnek ezen az elrajzolásán nem csodálkozhatunk. Nemrég került elő Németh László *A választásról* című, eddig ismeretlen tanulmánya.³⁷ Az írónak itt kifejtett nézetei minden bizonnyal már évekkel korábban kialakultak, a megfogalmazást az ellenvélemény bejelentését Sartre 1946-ban magyarul megjelent, az egzisztencializmust ismertető könyve (*L'existentialisme est un*

³³ BÉCSY Tamás kiváló dráma-tipológiáját követjük itt: *A drámamodellek és a mai dráma*. Bp. 1974.

³⁴ Bethlen Kata, 655.

³⁵ Bethlen Kata, 644.

³⁶ Bethlen Kata, 633.

³⁷ NÉMETH László, *A választásról*, Ttáj 1976. 11. sz. A tanulmányt közlő Grezsa Ferenc megállapítja, hogy ez a „filozófiai ihletettségű” írás az akkor készülő *Iszony* gondolati háttere.

humanisme) provokálta ki. A determinizmussal és az egzisztencialisták indeterminizmusával a maga erkölcsanát állítja itt szembe Németh László. „Az az erkölcsan. amely az emberi erkölcsöt – növéstervként – legmagasabb szervezőjének tekinti, a világot nem ellenségnek, hanem tápláléknak tekinti, nem bebizonyítja magát vele szemben, hanem kifejeződik ő általa: létét nem tettekkel, hanem tevékenységgel valósítja meg; sorsa nem döntésekből, hanem a kifejlődés halk ugrásaiból áll” – írja.³⁸ Az író a determinista Bethlen Katát is a maga felfogása felé közelíti. Kata abban a világban, amit a házasság jelent számára, nem tud kifejlődni, éppen „a kifejlődés halk ugrásai” maradnak el. A „növésterv” érvényesítésére a trilógia el nem készült második és harmadik darabja lett volna alkalmas.

Hogy a Bethlen Kata-téma ilyen erkölcsfilozófiai kérdésfelvetésre is alkalmas, azt Kocsis István *Bethlen Kata* című monodráma is bizonyítja.³⁹ Bár az alcímben az áll, hogy „Bethlen Kata önéletírása és levelei alapján”, Kocsis meglehetősen szabadon bánik az emlékirattal. A drámát azonban ő is magatartás-dramává futtatja ki, az emberi szabadság, a szabad akarat kérdései műszerező erővé lépnek elő. Bethlen Kata Kocsis darabjában is „kirekeszti magát a zajos világból, hogy egy másik világot, a csendnek világát” megépíthesse. Farkas nem akar lenni a farkasok között, várat épít hát magának, melynek jelképes falai között a saját akaratát, a saját törvényét érvényesíti: „akarva akarom, hogy az én magam építette akármily jelentéktelen világom ama másik világ fölé, elérhetetlen magasságig nőjön . . .”⁴⁰ Okkal gondolhatjuk, hogy Németh László is, ha befejezi a trilógiát, ennek az életépítő Bethlen Katának a képével zárja művét. Miként az *Iszony* is az eltorzult, majd magára találó nemesség rajzát emeli világirodalmi rangra.

III/3. Az *Iszony* – Egy XX. századi Bethlen Kata

A regényt, melyet joggal nevezhetünk kivételes jelentőségűnek a magyar próza történetében, a Bethlen Kata-tanulmányhoz hasonlóan a Kelet Népe kezdte közölni. A mű egyharmad része már 1942-ben megjelent. Elgondolkodtató és figyelemre méltó így ez az időbeli közelség, mely a Bethlen Kata-dráma, a *Sziget Erdélyben* és az *Iszony* írása között van. Három különböző műfajról lévén szó azt is tanulmányozhatjuk itt, hogy „az egyetemes kifejezőkészség” – miként Németh László mondja – hogyan teremt egységet az alkotások között. Grezsa Ferenc írja egyik tanulmányában: „A Németh László-i regény . . . mindig a szépiró és a tanulmányíró összefogásából születik. Eszme és ábrázolás egymást kölcsönösen megtermékenyítő kapcsolata.”⁴¹ Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy az *Iszony* írását megelőzően született, illetve az írás közben papírra vetett esszéi gondolatai visszatérnek a műben. (Az elsőre a *Sziget Erdélyben*, a másodikra *A választásról* című írás lehet példa.)

A regényről megjelent dolgozatok ismertetése nem célunk. Csak a mű értelmezése körüli vitákról kisebb tanulmányt lehetne írni. Abban azonban szinte valamennyi írás megegyezik, hogy a hősnőt mitológiai figurákkal állítja párhuzamba. Illyés Gyula az *Iszony* francia kiadásának előszavában találóan jellemzi a művet: „Ebben a minden ízéig reális regényben a szüzesség istennője ereszkedik le a földre, s tépi darabokra azt, aki rá akarja erőszakolni, bele akarja tukmálni a föld mocskát, a köznapi életet.”⁴² A személyiség szuverenitását szinte kivétel nélkül minden kritika központi jelentőségűnek tartja. Amit a mű ebből a szempontból jelent, az jóval több a Diana és Akteon viszonyában kifejezhető. (Sőtér István szavaival szólva) „öröktől meglevő, hagyományos emberi képletnél”.⁴³

³⁸ *A választásról*, Ttáj 1976. 11. sz. 11.

³⁹ KOCIS István, *Bethlen Kata*. In, *A nagy játékos*. Bp. 1976. 297–360.

⁴⁰ KOCIS István, *i. m.* 360.

⁴¹ GREZSA Ferenc, *Németh László regény-formái és az Iszony*. In, UI 1976. 8. sz. 97.

⁴² ILLYÉS Gyula, *Az Iszony francia kiadásának előszava*. In, *Iránytűvel*. Bp. 1975. I. 460.

⁴³ SÓTÉR István, *Németh László és az Iszony*. In, *Tisztuló tükrök*. Bp. 1966. 349. – Grezsa Ferenc említett *Iszony*-elemzése meggyőzően bizonyítja, hogy Kárász Nelli valójában az ellen lázad, hogy „eszköz-ember” legyen. Nelli a teljes emberi élet után sóvárog. „Az *Iszony* – az egzisztencializmussal vitázva – a szabadság fogalmát a kötöttség fonákjaként, mint ugyanazon egyenlet többféle megoldását fogja föl. Nem annyira alternatívának, mint inkább fejlődési fokozatnak, amellyel Nelli – az elit általában – tud élni, de az átlagember – például Sanyi – számára veszedelmes.” – írja Grezsa Ferenc. *I. m.* 97.

Sötér István nem sokkal az *Iszony* megjelenése után írt tanulmányában a regény befejezésére hívja föl a figyelmet. Amikor Nelli kislányában, Zsuzsikában a rábízott „szegény emberiség” egy darabjának gondozását látja, amikor a kórházban, melyben dolgozik, „a tehetetlenség, a kiszolgáltatottság, a kín” halmozódását (mint az élet egyik felének jelenlétét), az esetekben való segítség szépségét fedezi föl, fordulat következik be: „ezen a végső ponton Németh László mégis kilépett a mitológiai helyzetből, kilépett tulajdon regényének zártságából – túllépett Diana és Akteon viszonyának egyedül lehetséges megoldásán – itt, ebben a képben önmagán is túljutott, mint amikor a vádló elveti magától pálcáját és vádjait, mint amikor a hajnali Hold a maga helyére emeli, akit megölt: a Napot – Németh László és Kárász Nelli, ebben a képben magányuk ellenére is, az élet, az ember, és az emberiség meghatott, önkéntes szolgálivá, áldozatává váltak”.⁴⁴ Nem kétséges, író és főhős között – mint minden Némethműben – szoros kapcsolat van. Az idézetből azonban nem az alkotói személyességre vonatkozó megjegyzést tartjuk fontosnak. Sötér itt talán elsőként jött rá arra, hogy az *Iszony* – a majdnem húsz évvel későbbi *Irgalom*hoz hasonlóan – a zárdai ambíciók helyett a valóságos emberi kapcsolatok kibontására törő hősnő képével zárul. Ezért írja Grezsa Ferenc említett elemzésében, hogy Kárász Nelli nemcsak „magyar Diána”, hanem „együttal XX. százdi Bethlen Kata” is.

Feltevésünk szerint abban, hogy az egyén önmegtisztulásának útját választó Boda Zoltán (az *Emberi Színjáték* hőse), a szoborrá merevedett, magát fokozatosan leredukáló Kurátor Zsófi után Németh László az *Iszony*ban egy másféle életutat mutat meg, fontos szerepet játszott Bethlen Kata önéletírásának megismerése, revelációszerű felfedezése. Mert a *fölfedezést, az értékelést-átélést* (miként azt már a töredékben maradt dráma is mutatta) a *szépirói transzponálás* követte.

III/4. Az *Iszony* és az *Önéletírás* párhuzamai⁴⁵

A „hibás házasság” az önéletírás első harmadát sem teszi ki. A három részből álló *Iszony*ban viszont a házasság történetét elbeszélő második rész a legterjedelmesebb. (A házasság előtti és utáni események együttesen kapnak akkora helyet, mint a közbeeső periódusban történtek.) A „felemás házasság” keserveit Bethlen Kata már a memoár első lapjain így jellemzi: „idvezült édesanyámtól adattam soha eléggé nem siratható keserves házasságra, vallásomon kívül valóhoz. Mely házasságban férjem mind szép úri familiájára, mind pedig maga személyére nézve, illendő és elegendő szerencse is lett volna”. (*Önéletírás*, 42.) Az elviselhetetlen házasságnak – Kata előtt legalábbis így marad ez meg – isten vet véget azzal, hogy elszólítja Haller Lászlót e földi világból. Kárász Nelli, mint tudjuk – akarva-akaratlanul – maga zárja le a gyötrelmes házasság történetét: Nelli az ágybeli dulakodás közben párnával fojtja meg Takaró Sanyit. „A rossz házasságban – s melyik nem rossz – az a szörnyű, hogy ami az egyiknél szokás, a másiknál kikerülhetetlen vértanúság.” (*Iszony*’ 549.) Ugyanakkor a házassággal mint férfi és nő életközösségével kapcsolatban ellentmondásosak Nelli nézetei. „De ha már férjhez mentem, akkor ne Sanyi. Egy másik magányos mellett talán kibírtam volna. De ez lélegzeni se hagy.” (*Iszony*, 610.) Az iszony-motívum tehát nem zárja ki Nelinek a házasságre való alkalmasságát. Nem frigiditásról van szó. A jellemtulajdonságokat „szexuálpatológiai kategóriákkal megragadni . . . csak jókora leegyszerűsítés lehetne” – olvashatjuk Fülöp László tanulmányában.⁴⁶

Bethlen Katát a vallási különbözőség, Nellit az ellentétes alkat állítja szembe férjével. Az *alkati* különbözőséget azonban nem abszolutizálhatjuk, a kapcsolat természetét lényegében *erkölcsi* ellentétek határozzák meg. A Haller Lászlóról való házastársi véleményt (. . . az én uram lévén igen vidám, rendes tréfájú, magát kedveltető ember . . .) már ismerjük. Nelli már az esküvő előtt is azon gondolkodik, hogy mi hangolja őt tulajdonképpen a Takaró fiú ellen? Nelli szünet nélkül medítál, bonyodalmaskodik, Sanyiban viszont minden egyszerű, pontosabban: az egyszerűsítésre való hajlam

⁴⁴ SÖTÉR István, *i. m.* 351.

⁴⁵ A továbbiakban az *Önéletírásból* és az *Iszonyból* vett idézetek pontos helyét nem külön, lábjegyzetben, hanem a főszövegben, zárójelben közöljük. A regénynél az életmű sorozatbeli kiadást használtuk: *Bűn – Iszony* Bp. 1971.

⁴⁶ FÜLÖP László, *Lélekrajz és létértelmezés* (Jegyzetek az *Iszonyról*), *In*, Stud. Litt. XII. Debrecen 1974. 107.

következtében mindenre a legegyszerűbb megoldást találja. Nelli inkább Sanyi öccsét, Imrét kedveli. Sanyi „a lángnak is értett a nyelvén, akár a kutyának. Ahogy a tűzhely vörössége az arcába csapott: ők ketten egyik voltak; Imre meg én: a másik. Mi: a befagyott ablakú konyha; ő, ami bémelegíti”. (*Iszony*, 351.) Hasonló szemléletes képpel érzékelteti Németh László Nelli és Sanyi világát. (Nelli gyűlölete itt – miként a Bethlen Katáé a Haller-rokonsággal szemben – a Takaró-família iránt fejeződik ki.) A pusztáról, a Kárász-birtok helyéről mondja Nelli: „itt vagyok itthon; édesapám lelke itt kerülgeti a határt, itt tudtam Sanyit is valahogy elviselni. A falu, ez az ő eleme. Meglátszott a sírnál, ahogy együtt bőgtek és rázkódtak. Az egész egy zsíros, hazug kocsonya.” (*Iszony*, 543.) Pedig szegény Sanyi mint Haller László, igazán felesége kedvébe akar járni. A regény elején még helytén-kedvesen bizonygatja, hogy Nelli ellenállását meg fogja törni: más embert farag belőle. A Mauriac-regényekre emlékeztető, egyre jobban elhatalmaskodó ellenségeskedésen ez a törekvése aligha változtat.

A rokon- és ellenszenv nemcsak az önéletírásban, hanem a regényben is két részre osztja a hősnők közelében megjelenő embereket. Kata – túlzásoktól sem visszariadva tudja szeretni testvérének, gróf Bethlen Sámuelnek második feleségétől született fiát: „tartottam majd kilenc esztendőig. Kit is úgy szerettem, mint magam tulajdon gyermekét”. (*Önéletírás*, 178.) Bod Péter pedig, aki könyveket szállít neki, soha elgőge nem becsülhető szolgálataival nyeri el Kata családiás érzéseit. Második férjéről, a nála jóval idősebb Teleki Józsefről is csak jót tud mondani. Rokonlelkek Nelli körül is keringenek. Saját családjából apját és anyja egyik testvérét, Szeréna nénit említhetjük. Nelli úgy érzi, jellemet, erőt, apjától kapott. (Mint később látjuk, pogányságát, ateizmusát is tőle örökölte.) Szeréna néniiben pedig szintén megvolt, ami benne: „A magány. Hogy az emberek között is maga akart maradni.” (*Iszony*, 609.) Az önéletírással szemben azonban mintha valami eltérés lenne Nelli és a férj családja közötti viszonyban. Sanyi rokonságából Nelli jóval több embert becsül, mint Kata a Halleréből. Sanyi öccsén kívül Nelli valójában az öreg Takarót is kedveli. A nyelöcsőrakos, csöndes öregember és Nelli között valami mély, bensőséges kapcsolat alakul ki. Ez viszont mintha azt a – Sötér által is hangoztatott – tételt kérdőjelezné meg, amey szerint a regényben nem csupán két ember, hanem két osztály (dzsentri és paraszt) viszonyáról is szó van. Az „éhes, erőszakos, paraszti karok” Imrére és az öreg Takaróra éppen nem jellemzőek.

Az *Iszony* történetének idejét általában a Horthy-korszak első évtizedére szokás tenni. Ugyanakkor a mű egyik külföldi kritikus szerint a regény parabola is egyben. Tehát a cselekmény realiztikus oldala kötődik a magyar társadalom egyik periódusához és e kötődés valóban feltételezi az osztályok szembenállását a műben, a történet parabolisztikus jellege felől nézve viszont közömbös a szereplők társadalmi meghatározottsága. Talán éppen e kettősség magyarázza, hogy az író – a differenciáltabb jellemzés javára – nem akar a Takaró-család minden tagjában bármi áron negatív vonásokat ábrázolni.

Bethlen Kata önéletírásában a vallás igen nagy szerepet játszik: embereket fordít szembe egymással, életre szóló gyűlölködések vezethetők vissza a felekezeti különbözőségekre. „... gyermekésem-től fogva irtóztam a pápista vallástól...” – olvashatjuk már az első oldalon. (*Önéletírás*, 46.) A vallás mint világnézet itt a megőrzés, a megmaradás eszköze. Az *Iszonyban* a vallási viszály közvetlenül nem befolyásolja az események fősodrát, közvetve viszont igen. A regényben Nelli a katolikus és Sanyi a református. Nelli nem sokat törődik a vallással, „voltaképpen pogány vagyok” – mondja. Az öreg Takaró temetésén azonban kitor belőle is a más vallásúak iránti ellenszenv. „Én arra gondoltam, hogy mégiscsak van valami igaza édesanyámnak: ha már vallás, akkor inkább a mienk. A mi régi ceremóniáink és énekeink mégiscsak sok millió embernek vágták föl az idegeit.” (*Iszony*, 540.) Nelli anyja ugyanis buzgó hívő, aki a hitet – korlátozott szellemi képességei miatt – abszolutizálja. A család is így láthatóan idegenkedik a református Sanyitól. (Bár a már említett Szeréna néni kifejti: „Az nem olyan nagy szerencsétlenség, hogy református...”.) Nelli anyja lánya ateizmusát se nézi jó szemmel: „Addig keményítitek magatokat, míg az élet elkerül keménységetekkel együtt. Az édes Jézus hiába szenvedett értetek: ti ma is pogányságban éltek.” Kárászné vallási fanatizmusa nem lányával, hanem Sanyival kapcsolatban robbant ki ellenségeskedést. Az öregasszony és Sanyi között már nem sokkal az esküvő után hitviták dúlnak. A szünet nélküli surlódás, egymás állandó kínzása miatt vágja Sanyi anyósa fejéhez a vádat: „A vallásért, amin most már úgysem lehet változtatni, az egész családi életünket fölháborította.” (*Iszony*, 516.) Ez persze túlzás, Takaró Sanyi itt a leginkább kézenfekvő választ adja, s hiszi, hogy a látszatnál sokkal bonyolultabb jelenség magyarázatához a kulcsot megtalálta.

Németh László a Bethlen Kata-dramában mondatja hősnőjével: „én az életem, mint a szép márványkövet: egyben akartam az Istennek kiszabni...” Ugyanez a kép tér vissza az *Iszonyban*: „A

férfiaktól és a doktornéktól is sokszor hallottam, hogy van bennem valami szoborszerű.” (Iszony, 563.) Az alaknak erre a szoborszerűségére, a jellem keménységére Takaró Sanyi is fölfigyel. „Ahogy ott állt az édesapja mellett, mint egy kristály, amelyik akar és nem tud megrepedni” (Iszony, 409.) – mondja Sanyi, s jellemzése ezúttal Nelli részéről is tetszésre talál. („Az jó volt, hogy ilyen kemény gyémántnak tart.” – Iszony, 409.) Sanyinak eleinte még tetszik is ez a hajlíthatatlanság. „Milyen tuskés, fogta meg a kezemet Sanyi. Látott szelíd gesztenyét? Hát maga is éppolyan, tuskés a tokja . . . és belül éppolyan szelíd.” (Iszony, 372.) Sanyinak tulajdonképpen még ebben is igaz a van. Nelli gyakran csak azért „morcoskodik”, mert fél, hogy belelátanak. Amit a külvilág kiszámíthatatlanságnak, kegyetlenségnek fog fel, az védekezés csupán. Férje halálakor sem úgy viselkedik, mint a többi asszony, még azt is kitalálja, hogy nem Slenkai, hanem Jókuti doktorhoz kell futnia. (Az előbbi kihívása a biztos lebukást jelentette volna.) Maga is érzi, hogy ehhez valami furcsa erő kellett. „Csak bennem volt meg a keménység hozzá. Keménység? Nem gonoszság erre az igazi szó?”

Abban, hogy ki hogy viseli el a csapásokat, szintén hasonlóság van a szerettei koporsójánál szoborrá merevedve álló Bethlen Kata és Kárász Nelli között. Amikor az öreg Takaró meghal, Sanyi sír és örvöng. Nelli pedig arra gondol, hogyan állt ő édesapja halálos ágyánál. „Pedig milyen hirtelen jött ez, s mit vitt el: az egyetlen embert, akit szerettem.” (Iszony, 535.) És Nelli ezúttal is elbizonytalanodik: „Miféle vademberek ezek? Vagy ilyen az igazi ember? . . .” (Iszony, 535.) – teszi föl önmagának a kérdést. Az askétikus sorsvállalás kérdéséhez jutottunk itt el. Említettük, hogy Bethlen Kata valósággal újabb és újabb megpróbáltatás után sóvárog. Betegségeit is ekként fogja föl: „. . . a fájdaloknak éppen semmi erejét nem érzettem; sőt gyönyörködve kimondhatatlan nagy örömmel szemléltem, mely gyönyörűség a léleknek a testnek sátorából kiköltözni”. (Önéletírás, 143.) Lelkét „megvidámító”, „gyönyörűsége” állapot ez számára. Más a helyzet a rossz házassággal: azt soha nem tudja elfogadni. Tehát valójában Bethlen Kata is a mély vallásosság adta kereteken belül – a maga módján – lázadzik a *van* ellen. Kárász Nelli racionálisabb lény, nemcsak a *van*t látja, hanem a *lehet*-et is. Haldokló anyósa mellett jut eszébe, hogy elképzelhető, éppen az öregasszonynak van igaz a van. Amikor Nelli megtudja, hogy Sanyinak a cselédlányokkal is van dolga, úgy látja, az „emberszenny, a világpiszok” valósággal előnti. „Az én megpróbáltatásom ezzel nem változott. Valamivel több undor, keményebb láncok a vezeklő ruha alatt.” (Iszony, 644.) „Nem egyszerűbb elfogadni azt, ami van? Azon belül mutatni meg, hogy mit érünk?” (Iszony, 633.) Az, hogy a világ elfogadásának kérdése ilyen hangsúlyt kap a regényben, több negyvenes években született Németh-tanulmány gondolatvilága felé mutat. *A választásról* című már említett esszében fogalmazza meg, hogy van olyan erkölcsstan is – az egzisztencialistákéval szemben –, amely „a világot nem ellenségnek, hanem tápláléknak tekinti, nem bebizonyítja magát vele szemben, hanem kifejlődik általa . . .”⁴⁷ Németh László – az itt említett „növésterv”-elmélettel összhangban – *A vallásos nevelésről* című 1962-ben írt tanulmányban azt is kifejti, hogy „A valóság nem valami kész dolog (. . .), hanem részleges megvalósulás, amelyet hogy egy Adyra emlékeztető kifejezést használjunk, a »Szent Lehet« alázatos kultuszában segít teremteni. Ez a pietás igen szép és fölemelő érzés, van benne valami a régi görögök végzetérzéséből: az a tudat, hogy egy nagy világjelleg rabjai vagyunk. Ugyanakkor ott van benne a fellebbezés lehetősége, a remény, hogy ez a végzet szóbaáll velünk, megszelídíthető . . .”⁴⁸ A *van* által azonban se Bethlen Kata, se Kárász Nelli nem tud „kifejlődni”. Az önéletírás harmadik része (az özvegység története), valamint az *Iszony* harmadik, befejező egysége egyértelműen bizonyítja, hogy mindketten – éppen a „Szent Lehet” szellemében – szembeszállnak „a végzettel”. Ugyanabban a világban, de a világnak a bennük rejlő lehetőségek kibontására alkalmasabb pontjára kerülve a gyakorlatban mutatnak példát „az emberbőrbe kötött remekművekre”.

Az önéletíró és a regényhősnő között szembetűnő hasonlóság a magány, a magányosságra való hajlam. Van, amikor Bethlen Kata panaszkodni sem tud igazán: „. . . senki mellettem nem volna, akinek kipanaszolhatnám magamat, hogy (amint szokták mondani) a panasszal megkönnyebbülne a fájdalom . . .” (Önéletírás, 122.) Igaz, legszívesebben ő is „csendességben”. „Isten útjaiban megnyugodott szívvel” tölti idejét. A kis erdélyi paradicsomot teremtőnek persze eszébe jut időnként, hogy „a világi szorgalmatosságok” miatt talán „több világi társaságba is elegyedett” a kellenél. Nelli

⁴⁷ *A választásról*, 11.

⁴⁸ NÉMETH László, *A vallásos nevelésről*. In, *Sajkódi esték*. Bp. 1974.

lírai hangú vallomása a magányosságról szintén vezérmotívum a műben: „az is lehet szép: egyedül lenni a világban. Az ember tesz és nem érti senki, fölládozza magát, és nem veszi észre senki, boldogtalan és közben olyan kemény és ragyogó, mint feje fölött a csillagok.” (Iszony, 454.) Az anyaság is csak a magányt növeli benne. Zsuzsika, a kislánya, külön kis világot jelent, a vele való foglalkozás „szertartásait” mindenkinek tiszteletben kell tartania. Nelli „pogány” ugyan, de a mű végén az író nem véletlenül mondatja ki hösnőjével, hogy személyiségében apácahajlamok rejlenek. „A régiek tudták, mért csináltak apácákat meg papnőket. Ezek valóban arra valók voltak, hogy egy szent ligetben, csendes szentélyben éljenek, mint messze fülelő közvetítők a természet istenei és a halandók közt. Az ilyen lelkeket szentségtörés, csak hogy normálisak legyenek, az emberi nem közös pácában megbuktatni. Ahol egy szüzesség túlságosan sok borzadállyal védi magát, ott valami magasabb tiltja, hogy elvegyék. S ha erőszakot vesznek rajt, a szüzesség megbosszulja magát: mint sértett angyal szagatja köteleit, amíg csak így vagy úgy – ha kell, gyilkosság árán is – ki nem tépi magát a szabadba.” (Iszony, 689.)

A magányra való hajlam persze szorosan összefügg a személyiség integritásával. „... a jó hírnév jobb a drága köveknél is...” – mondja Bethlen Kata, amikor második férjének halála után a Teleki Ádámotól kiinduló „méltatlan mocskoltatása” miatt háborog. Jobban fáj ez neki, mintha Teleki „az ő külső javait” károsítaná. Vallása iránti ragaszkodása is a személyiség sérthetetlenségét szolgálja. Úgy érzi, ha fölveszi a „pápista” vallást, önmaga már nem lesz többé. Nelli is nemcsak a házasságtól félti szuverenitását. Még a lakóhelyek, a puszta és a falu között is különbséget tesz. A pusztán otthon van, a falutól. Sanyi világától fél.

Mint láttuk, Kárász Nelli és Bethlen Kata egyiként rendhagyó – anyának és asszonynak egyaránt. Valójában egyik sem kegyetlen gyermekeivel szemben. Bethlen Kata fiai, lányai közül csak azoktól távolodik el, akik tényleg rászólgálnak erre. Ilyenkor aztán megkeményedik, szavai az átoknál is súlyosabbak. Lányának, Haller Borbárának írja: „... nékem nem kellesz: én hozzám se egyszer, se másszor ne jöjj: mert énbennem bizony hozzád csak legkisebb anyai indulat is nincsen”. (Önéletírás, 127.) Nelli a regényekből megismert fiatal anyákhoz hasonlítja magát, eldönteni nem tudja, hogy ő a „másfajta lény” vagy csak az írók alkották meg rosszul figuráikat. Az anyaság a magányt csak a rossz házasság következtében fokozta. Hiszen voltak Nelinek nagyon is jól ismert, szép anyai ábrándjai. Ha a következő karácsonyra gondol, amikor már „ő” is nyolc hónapos lesz, meleg, bensőséges érzéseket vált ki az elképzelt két gyereksem és a csillagszóró.

A körülmények, a hösnőink szerencsétlenségére törvényessé emelt szituációk magyarázzák a két műben az asszony- és anyasors furcsaságait. De vajon eredetileg milyen nő volt Bethlen Kata és Kárász Nelli? Németh László Bethlen Katában megsejtette az apácahajlamok mögött a nőt, s már a drámában is így állította elénk. A vallási okból ellenkező Katát éppen nem vénlányos allűrökkel jellemezte. Nelliről is megtudjuk már a regény elején, hogy szép és büszke is a szépségére: „... nincs az a jeges vízben mosdó germán királylány, aki több önézettel hordja pucér lábszárát.” (Iszony, 345.) Nellit – egy ideig – nemcsak Sanyi, hanem a falusi férfitársaság is hódolattal veszi körül. („... marják egymást, áldozatot hoznak, boldogok, a sors kedvencének, nagyszerű fickóknak hiszik magukat...” – Iszony, 561.) Nelli nem frigid, jeleztük, minden ilyen magyarázat tétútra vezet. „A testem alkalmas volt arra, amire más asszonyé. Sőt, ha hihetek Sanyi összehasonlításának, vonzóbb voltam a legtöbbször. A lekem nem tudott elegyedni a világgal.” (Iszony, 689.)

Az előbbi idézetet kulcsmondatnak is fölfoghatjuk. Ez a mondat nem szó szerint ugyan, de többször előfordul az önéletírásban. Bethlen Kata szókinccse igen gazdag, ugyanazt többféleképpen tudja megnevezni. Ami számára rossz, az következképpen „mocskol”, „fertőz” stb. Fiáról. Sámuelről írja: isten nem engedte, hogy „e világgal megmocskolja lelkét.” (Önéletírás, 63.) Egy másik Sámuel, a fiaként szeretett rokonyerek miatt istenhez fohászodik: „őfelsége” ne engedje a fiút „a világtól megfertőztetni”. (Önéletírás, 179.) Nelli férje temetése után már világosan látja, hogy az ő „büntetése” „természetének idegensége”, mely korábban volt meg, mint bűne. Az iszony, az elfogadhatatlan dolgokkal szemben megnyilvánuló rémület, irtózat azonban „még mohóbb, mint a bűn, mert a bűn mögöttünk van s az idő is emészti: míg a gyűlölet maga táplálja magát? Nagy mert nem korlátozza félelem.” (Iszony, 599.)

A bujkáló, rejtőzködő egyéniségből, a magányból következik, hogy Bethlen Kata és Kárász Nelli környezetét – gyakran ellentmondó – véleményeket alakít ki. „Hogy magamat az afféle időtöltő hasznontalan társalkodástól teljességgel elvontam, abból újabb mocskoldásra való alkalmatosságot vet-

tenek, mintha én sajnálnám az emberséges emberekre való költséget . . ." (*Önéletírás*, 134.) Nelli nagyon gyorsan a falusi elit középpontja lesz, de később az iránta megmutatkozó csodálat a visszájára fordul. „Dühös elégtétellel éreztem, hogy hisztérikáknak tartanak. Sanyinak meglehet a vigasza: ő a prima, ő a szívember, én vagyok a kiszámíthatatlan, a kielégíthetetlen, a kegyetlen.” A valóságot legjobban megközelítő jellemzést – mint a drámában Bethlen Katáról Haller László – Sanyi adja: „Magát nem szabad a mindennapi emberek mértékével mérni.” (*Iszony*, 444.)

„. . . az ítéletet jobb volna énreám bízni; mert engemet senki jobban és közelebből nem esmér, mint magam . . .” (*Önéletírás*, 190–191.) – olvashatjuk Bethlen Katánál. Nelli is, mint minden elmélyült, reális önértékelésre képes ember, pontosan tudja, ha házassága nem ilyen lett volna, élete is sikeresebb. „Tervezés, láz, építkezés” – mondja egy helyen. Nelli valóban e jelszót szem előtt tartva képzelte el életét. Nem rajta múlt, hogy erre az „építkezésre” csak férje halála után teremtődött lehetőség.

Bethlen Kata, mint láttuk, hosszú özvegysége alatt tevékenyen, „csendességben”, „megnyugodott szívvel” töltötte idejét. Nellit is „a megnyert nyugalom” gyógyítja. Egy falu egészségügyi, családi, lelki bajait vállalja magára. „Az élet nagyobb fele: a tehetetlenség, a kiszolgáltatottság, a kín: az van benne összesűrítve;” (*Iszony*, 685.) Amikor a főorvos felajánlja, hogy hivatalosan is ápolónővér legyen. Nelli így felel vissza: „csak hogy én törvényes viszonyokban nem válok be, főorvos úr.” Van ebben persze túlzás is, valami fanyar ironia. Nelli a sikerületlen házasságra – a távolság „tisztító ereje” következtében – már visszanéz. „A megnyehető távolság nem az időben van. És nem is a térben. Az én távolságom ez az emberi dolgoktól. Amíg a mi közös ágyunk volt, amiből fölkeltem, s amibe lenyugodtam: a barátainkat, a lányomat, a csillagokat is Sanyi gőzén át néztem.” Amióta viszont a faluból is elköltözött, emlékezete Sanyin „mint az irgalom tárgyán nyugszik meg . . .” (*Iszony*, 690.) A kislányt is, annak ellenére, hogy Sanyira hasonlít. „mosolytalan, távoli, biztos szeretettel” nézi. „Mert mi ő is, – teszi föl a kérdést – ez a kezem között ficáncoló Sanyi? A lányom tán? Egy darab rám bízott, szegény emberiség.” (*Iszony*, 691.) Az *Irgalom* himnikus szépségű befejező soraira kell gondolnunk, a „nagy emberiség”, a „sánta emberiség” mellett hitet tevő Kertész Ágnesre. A sánta emberiségre, melynek „hitet kell adni, hogy futni tud s a lábára is vigyázni közben, hogy sántaságába bele ne gabalyodjék.”⁴⁹

⁴⁹ NÉMETH László, *Irgalom*. Bp. 1972. 590.